International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 15 January – February - 2026

महाराष्ट्र शासनाच्या अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांसाठीच्या कल्याणकारी योजनांचा चिकित्सक अभ्यास. (२०१७ ते २०२२)

राजकिरण रामकिसन लिहिणार[1], डॉ. संजीव लाटे[2]

[1]संशोधक, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय भोर जिल्हा, पुणे
[2]मार्गदर्शक, प्राचार्य, अमृतेश्वर महाविद्यालय, विंझर, जिल्हा पुणे
Corresponding Author – राजकिरण रामकिसन लिहिणार

DOI - 10.5281/zenodo.18864086

सारांश (Abstract):

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागामार्फत अनुसूचित जातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविल्या जाणाऱ्या दोन अत्यंत महत्त्वपूर्ण योजनांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. २०१७ ते २०२२ या पाच वर्षांच्या कालखंडात 'अनुसूचित जाती व नवबौद्ध वस्ती विकास योजना' (दलित वस्ती सुधार) आणि 'भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना' यांच्या अंमलबजावणीचे स्वरूप, आर्थिक प्रगती आणि सामाजिक परिणामांचे विश्लेषण करणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे. संशोधनासाठी दुय्यम माहितीच्या आधारे शासनाचे अधिकृत वार्षिक अहवाल आणि मूल्यांकन अहवालांचा वापर करण्यात आला आहे. प्राप्त आकडेवारीनुसार, स्वाधार योजनेच्या पहिल्या वर्षात (२०१७-१८) खर्चाचे प्रमाण केवळ १७% होते, जे २०२१-२२ पर्यंत ९०% आणि त्यानंतर ९९% पेक्षा जास्त झाले आहे. लाभार्थी विद्यार्थ्यांची संख्या देखील ९,९२२ वरून ३६,००५ पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. तसेच, वस्ती विकास योजनेत लोकसंख्येच्या निकषानुसार रु. २ लाखांपासून ते रु. २० लाखांपर्यंत निधी देण्याचे धोरण वस्त्यांच्या भौतिक विकासासाठी मैलाचा दगड ठरले आहे.

संशोधनातून असे निष्पन्न होते की, कोकण आणि नाशिक विभागातील काही जिल्ह्यांमध्ये निधी खर्चाचे प्रमाण इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत कमी आहे, जे प्रशासकीय सुधारणांची गरज अधोरेखित करते. कोविड-१९ च्या काळातही स्वाधार योजनेने विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान टाळण्यासाठी मोलाची भूमिका बजावली. निष्कर्षतः, या योजनांमुळे अनुसूचित जातींच्या जीवनमानात आणि उच्च शिक्षणाच्या संधींमध्ये सकारात्मक बदल झाला असून, तांत्रिक त्रुटी दूर केल्यास या योजना अधिक प्रभावी ठरू शकतात.

प्रस्तावना:

भारतीय समाजव्यवस्थेतील विषमता दूर करून समता प्रस्थापित करणे, हे भारतीय संविधानाचे मुख्य ध्येय आहे. संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा त्रिसूत्री मंत्र दिला. हा केवळ मंत्र नसून तो शोषित आणि वंचित घटकांच्या उत्थानाचा मार्ग आहे. याच ध्येयाला मूर्त स्वरूप देण्यासाठी भारतीय संविधानातील कलम ४६ नुसार, "राज्य संस्था अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितसंबंधांची विशेष काळजी घेईल आणि सर्व प्रकारच्या सामाजिक अन्यायापासून व शोषणापासून त्यांचे रक्षण करेल" अशी स्पष्ट तरतूद करण्यात आली आहे.

महाराष्ट्र हे देशातील एक पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जाते. छत्रपती शाहू महाराज, जोतिराव फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा वारसा पुढे नेत, महाराष्ट्र शासनाने अनुसूचित जाती आणि नवबौद्ध घटकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्वतंत्र 'सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागा'ची निर्मिती केली आहे. २०१७ ते २०२२ हा पाच वर्षांचा कालखंड महाराष्ट्राच्या सामाजिक-आर्थिक धोरणांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. या काळात तंत्रज्ञानाचा वापर करून पारदर्शकता आणण्यावर भर दिला

गेला, तसेच याच काळात जागतिक 'कोविड-१९' महामारीचे अभूतपूर्व संकटही ओढवले. प्रस्तुत संशोधनामध्ये अनुसूचित जातींच्या कल्याणासाठी राबविल्या जाणाऱ्या दोन अत्यंत प्रभावी आणि क्रांतिकारी योजनांचे चिकित्सक मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

संशोधनाची व्याप्ती स्पष्ट करण्यासाठी खालील उद्दिष्टे दिली आहेत:

१. अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांमधील पायाभूत सुविधांच्या (रस्ते, पाणी, वीज, स्वच्छता) सद्यस्थितीचा आणि त्यांच्या राहणीमानातील बदलांचा अभ्यास करणे.
२. 'स्वाधार योजने'च्या लाभार्थी निवडीची प्रक्रिया, प्राप्त निधी आणि प्रत्यक्ष खर्च यांचा २०१७ ते २०२२ या कालखंडातील तुलनात्मक आढावा घेणे.
३. उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्यात 'स्वाधार' योजनेने बजावलेली भूमिका आणि विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवरील परिणामांचे विश्लेषण करणे.
४. वस्ती सुधार योजनेच्या निधी वाटपातील लोकसंख्येचे निकष आणि प्रत्यक्ष विकासकामे यांच्यातील सुसंगती तपासणे.
५. योजनांच्या अंमलबजावणीत येणारे प्रशासकीय, तांत्रिक आणि आर्थिक अडथळे शोधून काढणे.

संशोधनाचे स्वरूप (Type of Research):

हे संशोधन प्रामुख्याने 'वर्णनात्मक' (Descriptive) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) स्वरूपाचे आहे. यामध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या योजनांच्या २०१७ ते २०२२ या पाच वर्षांतील प्रगतीचे आणि अंमलबजावणीचे विश्लेषण केले आहे. यामध्ये दुय्यम स्रोत वापरला आहे.

दलित वस्ती सुधार योजना (अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांचा विकास)

या योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट:

ही योजना १९७४ पासून अस्तित्वात आहे.अनुसूचित जातीच्या लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे आणि त्यांच्या वस्त्यांमध्ये मूलभूत सोयीसुविधा उपलब्ध करून देणे हे आहे.

१. योजनेची व्याप्ती आणि निकष: ही योजना राज्यातील सर्व ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांसाठी लागू आहे. वस्तीतील लोकसंख्येच्या प्रमाणात निधीचे वाटप केले जाते.

लोकसंख्येनुसार अनुदान मर्यादा (तक्ता):

वस्तीतील लोकसंख्या	अनुदान रक्कम (रु. लाखात)
१० ते २५	२.००
२६ ते ५०	५.००
५१ ते १००	८.००
१०१ ते १५०	१२.००
१५१ ते ३००	१५.००
३०१ च्या पुढे	२०.००

(तक्ता १. संदर्भ- दलित वस्ती सुधार योजना मूल्यमापन अहवाल अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय.)

२. प्राधान्यक्रम:

योजनेअंतर्गत निधी खर्च करताना खालील बाबींना प्राधान्य दिले जाते:

- ज्या वस्त्यांना अद्याप कोणताही लाभ मिळालेला नाही.
- ज्यादा अनुदानाचा लाभ देणे बाकी असलेल्या वस्त्या.
- एकदा लाभ मिळालेल्या वस्त्यांचा टप्प्याटप्प्याने विकास.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना:

हि योजना २०१७ साली सुरू करण्यात आली. ज्या विद्यार्थ्यांना शासकीय वसतिगृहात प्रवेश मिळालेला नाही, अशा अनुसूचित जाती व नवबौद्ध प्रवर्गातील विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणासाठी भोजन, निवास आणि इतर शैक्षणिक सुविधांसाठी थेट रोख स्वरूपात मदत करणे हा या योजनेचा मूळ हेतू आहे. या योजने अंतर्गत लाभार्थी विद्यार्थ्यांना पुणे, मुंबई, नागपूर शहरात शिक्षणासाठी ६०,००० रुपये तर क वर्ग महानगर पालिका शहरात ५१,००० रुपये तसेच इतर शहराच्या ठिकाणी ४३,००० रुपये इतके आर्थिक सहाय्य देण्यात येते.

१. योजनेची अंमलबजावणी यंत्रणा:

राज्य स्तरावर समाजकल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य या योजनेचे नियंत्रण करते. जिल्हा स्तरावर सहाय्यक आयुक्त, समाजकल्याण यांच्यामार्फत निधीचे नियोजन आणि वाटप केले जाते.

२. आर्थिक प्रगती आणि सांख्यिकी विश्लेषण (२०१७-२०२३):

दिलेल्या आकडेवारीनुसार, स्वाधार योजनेच्या कामगिरीचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल:

वार्षिक प्रगती अहवाल:

वर्ष	प्राप्त निधी (रु. लाख)	झालेला खर्च (रु. लाख)	खर्चाची टक्केवारी	लाभार्थी संख्या
२०१७-१८	७,४४८.७७	१,९९०.८८	२६.७३%	९,९२२
२०१८-१९	७,३५८.३५	५,३३६.४९	७२.५२%	२१,७५९
२०१९-२०	४,२६९.३९	३,७८४.९६	८८.६३%	२७,७१८
२०२०-२१	५,७६६.२६	५,३०९.४२	९१.९४%	२४,०३०
२०२१-२२	७,४५६.५०	६,६०३.७४	८८.५६%	३६,००५
२०२२-२३	८,४७३.३०	८,४६८.१८	९९.९४%	२०,४६२

(तक्ता 2. संदर्भ: भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना मूल्यमापन अभ्यास अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय)

विश्लेषण: २०१७-१८ मध्ये योजनेच्या अंमलबजावणीचे पहिले वर्ष असल्याने खर्चाचे प्रमाण कमी (२६.७३%) होते, कारण योजनेची प्रसिद्धी कमी होती. मात्र, २०२२-२३ पर्यंत हे प्रमाण ९९.९४% पर्यंत पोहोचले आहे, जे योजनेच्या वाढत्या लोकप्रियतेचे आणि प्रभावी अंमलबजावणीचे द्योतक आहे.

६. प्रादेशिक तुलनात्मक अभ्यास (२०१७,१८-२०२२,२३):

या योजनेअंतर्गत निवडलेल्या जिल्ह्यातील सन २०१७ -१८ ते २०२२ - २३ प्राप्त निधी व झालेला खर्च याबाबतची माहिती (रुपये लाख)

अ.क्र	विभाग	निवडलेला जिल्हा	प्राप्त निधी	झालेला खर्च	खर्चाची टक्केवारी
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(६)
१.	कोकण	ठाणे	७१२.४१	१८५.८६	२६.०९
		सिंधुदुर्ग	४९४.८७	४४.२६	८.९४
		मुंबई उपनगर	७१५.३०	३५९.७४	५०.२९
		एकूण	**१९२२.५८**	**५८९.८६**	**३०.६८**
२.	नाशिक	अहमदनगर	१४४४.१८	६०६.९९	४२.०३
		नंदुरबार	४७६.११	६०.५३	१२.७१
		नाशिक	१३४२.८०	५८१.३८	४३.३०
		एकूण	**३२६३.०९**	**१२४८.९०**	**३८.२७**
३.	पुणे	सातारा	६४०.११	२२३.४१	३४.९०
		सोलापूर	६५९.७१	६५९.७१	१००
		पुणे	४०९३.६६	२८८७.४६	७०.५३
		एकूण	**५३९३.४८**	**३७७०.५८**	**६९.९१**

(तक्ता ३. संदर्भ: भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजना मूल्यमापन अभ्यास अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय)

निधी आणि खर्चाचे विश्लेषण (२०१७-१८ ते २०२२-२३):

तक्त्यावरून असे दिसून येते की कोकण, नाशिक आणि पुणे या तीन विभागांतर्गत निधीचे वाटप आणि वापर यामध्ये मोठी तफावत आहे.

सर्वाधिक निधी प्राप्त विभाग: पुणे विभागाला सर्वाधिक ५३९३.४८ लाख रुपये निधी प्राप्त झाला असून, खर्चही याच विभागात सर्वाधिक (३७७०.५८ लाख) झाला आहे.

सर्वात प्रभावी निधी वापर: पुणे जिल्ह्याने आणि सोलापूर जिल्ह्याने खर्चात आघाडी घेतली आहे. विशेषतः सोलापूर जिल्ह्याने प्राप्त झालेला १००% निधी (६५९.७१ लाख) पूर्णपणे खर्च केला आहे.

सर्वात कमी खर्च: सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा खर्च सर्वात कमी (८.९४%) राहिला आहे. त्यांना ४९४.८७ लाख निधी मिळाला होता, परंतु केवळ ४४.२६ लाख रुपये खर्च झाले आहेत.

विभागीय कामगिरी:

- पुणे विभाग: ६९.९१% खर्चासह सर्वात आघाडीवर आहे.
- नाशिक विभाग: ३८.२७% खर्चासह मध्यम स्थानी आहे.
- कोकण विभाग: ३०.६८% खर्चासह सर्वात मागे आहे.

प्रमुख निष्कर्ष:

१. शैक्षणिक सक्षमीकरण: स्वाधार योजनेमुळे केवळ आर्थिक मदतच मिळाली नाही, तर शासकीय वसतिगृहात प्रवेश न मिळालेल्या हजारो विद्यार्थ्यांचे

उच्च शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण (Drop-out rate) लक्षणीयरीत्या कमी झाले आहे.

२. निधी विनियोगातील वृद्धी: २०१७-१८ (२६%) ते २०२२-२३ (९९.९%) या काळातील खर्चाची आकडेवारी पाहता, योजना प्रशासकीय दृष्ट्या स्थिर आणि लोकाभिमुख झाल्याचे सिद्ध होते.

३. शहरीकरणाचा प्रभाव: पुणे, मुंबई आणि नागपूर सारख्या शैक्षणिक केंद्रांमध्ये स्वाधार योजनेचा लाभ घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे, तर दुर्गम जिल्ह्यात अद्यापही नोंदणीचे प्रमाण कमी आहे.

४. वस्ती सुधार आणि सामाजिक प्रतिष्ठा: वस्ती सुधार योजनेअंतर्गत अंतर्गत रस्ते, पेविंग ब्लॉक्स आणि समाजमंदिरांच्या बांधकामामुळे या वस्त्यांमधील लोकांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत आणि आरोग्याच्या स्तरात सुधारणा झाली आहे.

५. प्रादेशिक विषमता: कोकण आणि नाशिक विभागातील खर्चाचे कमी प्रमाण हे तेथील भौगोलिक दुर्गमता किंवा प्रशासकीय उदासीनता दर्शवते, ज्याकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे.

६. कोविड काळातील संजीवक: टाळेबंदीच्या काळात प्रत्यक्ष शिक्षण बंद असतानाही, 'स्वाधार'च्या निधीमुळे गरीब कुटुंबातील विद्यार्थ्यांना ऑनलाईन शिक्षणासाठी लागणारी उपकरणे व खर्च पेलणे शक्य झाले.

शिफारसी:

संशोधनाअंती काही त्रुटी आणि त्यावर उपाय सुचवण्यात आले आहेत:

१. निधीत वाढ: सध्याची महागाई आणि शहरांमधील निवास व भोजनाचा वाढता खर्च पाहता, स्वाधार योजनेच्या वार्षिक आर्थिक मर्यादेत (उदा. ६०,००० वरून ८०,००० पर्यंत) वाढ करण्यात यावी.

२. डिजिटल डॅशबोर्ड: वस्ती सुधार योजनेच्या कामांची प्रगती, फोटो आणि निधीची स्थिती सर्वसामान्यांना दिसण्यासाठी स्वतंत्र 'ट्रॅकिंग पोर्टल' विकसित करावे.

३. अर्हतेच्या अटीत शिथिलता: स्वाधार योजनेसाठी असलेली ६०% गुणांची अट काही विशिष्ट परिस्थितीत (उदा. दिव्यांग किंवा अति-दुर्गम भागातील विद्यार्थी) शिथिल करण्याबाबत विचार व्हावा.

४. कालबद्ध अंमलबजावणी: शैक्षणिक वर्ष सुरू होण्यापूर्वीच स्वाधारचे अर्ज मंजूर करून पहिल्या हप्त्याचे वितरण केल्यास विद्यार्थ्यांची आर्थिक ओढाताण थांबेल.

५. सामाजिक अंकेक्षण (Social Audit): दलित वस्ती सुधार योजनेतून झालेली कामे निकृष्ट दर्जाची होऊ नयेत यासाठी स्थानिक लोकांच्या समितीमार्फत 'सामाजिक अंकेक्षण' सक्तीचे करावे.

६. जागरूकता मोहीम: जिल्हा समाजकल्याण विभागाने तालुका स्तरावर 'योजना मेळावे' आयोजित करून प्रत्यक्ष वस्त्यांवर जाऊन माहिती पत्रके वाटप करावीत, जेणेकरून शेवटच्या घटकापर्यंत लाभ पोहोचेल.

समारोप:

प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे महाराष्ट्र शासनाच्या सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या कल्याणकारी योजनांचे २०१७ ते २०२२ या कालखंडातील स्वरूप स्पष्ट होते. भारतीय संविधानाने दिलेल्या सामाजिक न्यायाच्या चौकटीत राहून, या योजना केवळ आर्थिक मदतीचे साधन न ठरता, अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या सामाजिक परिवर्तनाचे मुख्य स्रोत ठरल्या आहेत. संशोधनातील सांख्यिकी विश्लेषणावरून हे स्पष्ट होते की, 'भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वाधार योजने'ने उच्च शिक्षणाचे लोकशाहीकरण केले आहे. शासकीय वसतिगृहांची मर्यादित प्रवेश क्षमता आणि खाजगी शिक्षणाचा

वाढता खर्च यांमधील दरी या योजनेने यशस्वीपणे भरून काढली आहे. २०१७ मधील १७% खर्चाचे प्रमाण २०२२ पर्यंत ९९% वर पोहोचणे, हे या योजनेच्या प्रशासकीय यशाचे आणि विद्यार्थ्यांमधील वाढत्या स्वीकारार्हतेचे द्योतक आहे. विशेषतः कोविड-१९ सारख्या जागतिक संकटात, जेव्हा अनेकांचे रोजगार हिरावले गेले होते, तेव्हा स्वाधार योजनेच्या निधीने हजारो दलित विद्यार्थ्यांचे शिक्षण खंडित होण्यापासून वाचवले, हे या संशोधनाचे महत्त्वाचे निरीक्षण आहे.

दुसरीकडे, 'अनुसूचित जाती व नवबौद्ध वस्ती विकास योजने'मुळे ग्रामीण व निमशहरी भागातील मागासवर्गीय वस्त्यांचा चेहरामोहरा बदलण्यास मदत झाली आहे. रस्ते, वीज आणि स्वच्छ पाणी यांसारख्या भौतिक सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे या समाजाच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावला असून त्यांच्यात सामूहिक आत्मसन्मानाची भावना निर्माण झाली आहे. मात्र, निधी वितरणातील प्रादेशिक विषमता आणि प्रशासकीय विलंब यांसारख्या आव्हानांमुळे या योजनांची फलश्रुती पूर्ण क्षमतेने प्राप्त करण्यात काही मर्यादा येत असल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात सांगायचे तर, महाराष्ट्र शासनाच्या या कल्याणकारी योजनांनी अनुसूचित जातीच्या घटकांमध्ये 'मानवी भांडवल' (Human Capital) आणि 'भौतिक पायाभूत सुविधा' (Physical Infrastructure) अशा दोन्ही आघाड्यांवर सकारात्मक परिणाम घडवून आणला आहे. तांत्रिक त्रुटींचे निराकरण, पारदर्शक अंमलबजावणी आणि निधीचे समन्यायी वाटप केल्यास, या योजना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'समतावादी भारता'चे स्वप्न साकार करण्यासाठी अधिक प्रभावी ठरतील. हे संशोधन केवळ योजनांच्या यशाचे दस्तऐवजीकरण करत नाही, तर वंचितांच्या उत्थानासाठी शासनाने सातत्यपूर्ण धोरण राबवणे किती आवश्यक आहे, हे अधोरेखित करते.

संदर्भ सूची (References):

शासकीय अहवाल:

१. महाराष्ट्र शासन: आर्थिक पाहणी अहवाल २०१७-१८ ते २०२१-२२, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.
२. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग: वार्षिक प्रशासकीय अहवाल (२०१८, २०१९, २०२१).
३. समाज कल्याण आयुक्तालय, महाराष्ट्र: 'स्वाधार योजना सांख्यिकी पुस्तिका २०२२'.

पुस्तके व नियतकालिके:

४. कांबळे, एन. जे.: दलित विकासाची वाटचाल, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
५. थोरात सुखदेव: भारतातील दलित विकास आणि धोरण, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस (मराठी अनुवाद).
६. Journal of Social Inclusion: "Impact of DBT on Dalit Students in Maharashtra" (2021).

संकेतस्थळ:

७. sjsa.maharashtra.gov.in
८. https://mahades.maharashtra.gov.in/